

ІДЕАЛ СУЧАСНОГО ВЧИТЕЛЯ: МОВНО-РИТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано динаміку формування ідеалу вчителя, обґрунтовано необхідність створення нової моделі. Увагу акцентовано на важливості мовно-риторичного аспекту підготовки сучасного вчителя.

Модернізація освіти – досить тривалий процес глибоких змін в усіх сферах освітньої діяльності, метою якого є якісне поліпшення результатів навчання і виховання, становлення гуманної високоморальної освіченої людини, здатної жити і працювати з максимальною користю для себе і для суспільства. Цілком очевидно, що без висококваліфікованого сучасного вчителя розв'язати завдання удосконалення й модернізації освіти неможливо.

Важливість суспільної ролі сучасного вчителя пояснюється тим, що галузь освіти сьогодні є єдиним соціальним інститутом, через який проходить кожна людина, набуваючи рис особистості, фахівця і громадянина. Кожне суспільство моделює той ідеал педагога, діями і вчинками якого, по суті, формується громадянське суспільство. Тому ідеал є важливим чинником у створенні системи звичаїв, традицій і моралі кожного народу.

Мета статті – на основі аналізу педагогічної, психологічної, лінгводидактичної літератури, педагогічного досвіду визначити сучасні підходи до формування моделі ідеального вчителя, визначити роль і місце в ній мовно-риторичної компетентності. Відповідно до поставленої мети визначаємо *завдання*:

1. Проаналізувати динаміку формування ідеалу вчителя.
2. Обґрунтувати необхідність створення нової моделі.
3. Визначити схему формування нового образу ідеального вчителя.
4. Обґрунтувати необхідність посилення мовно-риторичної підготовки сучасного вчителя.

Проблема ідеального вчителя вперше постала не сьогодні. Нею займалися в різні історичні епохи, в умовах різних суспільно-економічних формацій. Вивчення й узагальнення багатовікового педагогічного досвіду дає змогу критично використати кращі його зразки, прослідкувати генезу важливих для нас педагогічних проблем і явищ.

Учитель високо цінувався в античні часи. Своєю діяльністю він служив істині, добру, красі, майстерно володів ораторським мистецтвом, формував високу культуру спілкування. Авторитет учителя великою мірою залежав від рівня володіння живим словом, уміння ефективно, переконливо виступати публічно.

Плутарх у "Порівняльних життєписах" фіксує загальний дух навчання і виховання того часу. Зокрема, зазначає, що "дітей навчали говорити так, щоб у їх словах їдка гострота змішувалася з вишуканістю, щоб широкі промови спонукали до широких роздумів" [1: 14]. Спартанське виховання позначалося на мовленні спартанців: вони ніколи не говорили марно, ніколи не вимовляли слова, за яким би не було думки. Письменник засуджує багатослів'я, розлогі, задовгі промови.

Прихильником розвивального навчання і виховання високих моральних якостей вважається М. Монтень. Цінними і сьогодні є поради автора "навчити дитину починати бесіду чи суперечку тільки в тому випадку, коли вона переконається, що суперник гідний подібної боротьби", навчити "ретельно добирати докази", "схилитися перед істиною і складати перед нею зброю ... незалежно від того, чи відкрилася вона супернику, чи осіяла його самого", щоб "совість і чесноти учня знаходили відображення і в його мовленні і не знали іншого керівника, крім розуму" [1: 73].

Я.А. Коменський велику роль відводив спілкуванню з учнями у формі бесіди, що мало сприяти не тільки знанню навчального предмета, але й умінню самим бесідувати на різні теми, тобто формуванню основних елементів мовленнєвої майстерності. Найважливіше, на наш погляд, у педагогічній системі вченого – це обґрунтування переваг суб'єкт-суб'єктної гносеологічної і комунікативної моделі та усвідомлення діалогу як загального закону пізнання і спілкування [1: 80-161].

Дені Дідро вважав учителя мірилом ефективності роботи освітнього закладу: "Якщо ви хочете правильно судити про школу, то погляньте, чи обіцяють учні самі стати гарними вчителями? Школа, що дає такий результат, гарна, у протилежному випадку – вона погана" [1: 261]. Серед обов'язкових якостей гарного вчителя учений називає глибоку обізнаність із предметом, який він викладає, освіченість, яка потрібна для викладання в школі, терпіння, добру вдачу, чесність і чуйну душу.

Педагогічна теорія П.Д. Юркевича є частиною його плану побудови людського суспільства на засадах Істини, Добра, Краси, Гармонії. Це відчувається й у визначенні вимог до вихователя. На думку дослідника, вихователь повинен бути авторитетною і цілком широкою людиною; повинен викликати у вихованців любов до досконалості дій; переконувати тільки в тому, в чому сам переконаний; не потрібно бути швидким на поради, а мати "велику моральну силу, щоб, даючи поради, бути цілком правдивим і говорити все по совісті" [2: 65-79].

Не втратили актуальності сьогодні думки І. Огієнка щодо мовної освіти вчителя: "Кожний учитель – якого б фаху він не був – мусить досконало знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис. Не вільно вчителю виправдувати свого незнання рідної мови нефаховістю" [2: 130]. Виправданою і в сучасній школі є вимога до вчителів усіх предметів "як у школі, так і поза нею, ... говорити тільки вірною рідною літературною мовою й вимовою, щоб власним прикладом впливати на учнів і на оточення, ... і завжди звертати

пильну увагу, щоб на їхніх годинах панувала чиста літературна мова". Подібні вимоги ставлять у своїх працях С.О. Єфремов та Я.Ф. Чепіга.

Проблемою належної підготовки вчителя, його ролі в суспільстві переймався І.Я. Франко: "Учителем школа стоїть: коли учитель непотрібний, неприготований, несумлінний, то й школа ні до чого" [2: 96].

У процесі відродження національної системи освіти, на думку С.Ф. Русової, важливо насамперед "наблизити школу до життя і до рідного слова" [2: 143].

З позицій гуманізму, загальнолюдських цінностей, витоки яких лежать в українській духовності, розглядає вчителя у своїх працях В.О. Сухомлинський. Узагальнюючи багаторічний власний досвід чи досвід колег, учений-педагог поступово формує образ ідеального учителя, якого називає "справжній вихователь", "справжній учитель", "справжній педагог" або "хороший учитель". Одним з обов'язкових умінь, необхідних кожному вчителю і вихователю незалежно від фаху, В.О. Сухомлинський вважає "мистецтво говорити". Справжній учитель "повинен досконало володіти виховними засобами мудрого слова", знаходити радість у спілкуванні з дітьми, адже слабкість "багатьох учителів у тому, що слова їх не доходять до тих, кому вони звернені".

Модель ідеального учителя В.О. Сухомлинський формує через три важливі позиції:

"Це насамперед людина, яка любить дітей, знаходить радість у спілкуванні з ними, вірить у те, що кожна дитина може стати доброю людиною, вміє дружити з дітьми...

Хороший учитель – це, по-друге, людина, що добре знає науку, на основі якої побудований предмет, котрий він викладає, закохана в цю науку, знає її горизонт – найновіші відкриття, дослідження, досягнення.

Хороший учитель – це, по-третє, людина, яка знає психологію й педагогіку, розуміє і відчуває, що без знання науки про виховання працювати з дітьми неможливо" [3: 49].

Актуальними є поради В.О. Сухомлинського "відточувати слово"; уникати марнослів'я, яке "розбещує душу людини", духовно роззброює її; виховувати у своїх вихованців "непримиренність і нетерпимість до балаканини, порожнього красномовства, тріскучої фрази"; намагатися, щоб "думка й слово одухотворялися ділом" [4].

Проблемою ідеального вчителя займалися також М.І. Пирогов, П.Ф. Каптерев, С.Т. Шацький, А.С. Макаренко, О.І. Щербаков, О.Г. Мороз, В.О. Сластьонін, Н.І. Філіпенко, І.П. Підласий, І.А. Зязюн, В.П. Андрущенко та ін. Ідеальний педагог здебільшого сприймається ученими як зразок для наслідування, орієнтир для підготовки й еталон для порівняння.

І.П. Підласий, виходячи з головної функції учителя та специфіки практичної педагогічної діяльності, пропонує модель ідеального педагога, елементами якої є "спеціаліст", "працівник", "людина". Ідеальний педагог, на думку дослідника, – це зразок професіонала, носій громадянських, виробничих і особистісних функцій, сформованих на найвищому рівні. Обов'язковими професійними якостями педагога дослідник вважає працьовитість, працездатність, дисциплінованість, відповідальність, уміння визначити мету, обрати шлях її досягнення, організованість, наполегливість, систематичне і планомірне підвищення свого професійного рівня, прагнення постійно підвищувати якість своєї праці а також володіння предметом викладання, методикою викладання предмета, психологічну підготовку, загальну ерудицію, широкий культурний кругозір, педагогічну майстерність, володіння технологіями педагогічної праці, організаторські уміння та навички, педагогічний такт, педагогічна техніка, володіння технологіями спілкування, ораторське мистецтво та ін. Головною характеристикою педагога учений вважає професійний потенціал, тобто "сукупність об'єднаних у систему природних і набутих якостей, що визначають здатність педагога виконувати свої обов'язки на заданому рівні" [5: 260].

Якщо проаналізувати динаміку педагогічної професії, очевидним є той факт, що в окремих аспектах кардинальних змін щодо змісту її основних вимог не спостерігається. Однак кожна історична епоха по-своєму коригує її суть, відводить певну роль не тільки в системі освіти, а й у суспільстві. На думку українських учених (В.М. Литвин, В.П. Андрущенко, С.О. Довгий, В.О. Зайчук, В.Г. Кремень), учитель ХХІ століття – це "вчитель із планетарним мисленням, який усвідомлює себе як суспільний діяч і просвітитель, активний перетворювач суспільства" [6: 163]. Серед найважливіших вимог до професійних якостей учителя дослідники виділяють насамперед високий рівень загальної підготовки, широку ерудицію, знання свого предмета, останніх досягнень науки й техніки, новітніх технологій і методів, бачення перспективи, вміння прогнозувати навчально-виховний процес тощо. Другим важливим якісним блоком вважають особистісні якості вчителя (витримка, наполегливість, рішучість, уміння домагатися своєї мети, контактність, психічна сумісність у колективі, вміння критично оцінювати себе та інших). Крім того, називають такі істотні характеристики, як любов і повага до дітей, любов до педагогічної діяльності, педагогічна інтуїція, розвинутий інтелект, високий рівень загальної та педагогічної культури та позитивні моральні якості. Учені одноставні в тому, що сучасній школі потрібен "інтелігентний учитель", "компетентний професіонал".

Цінною є думка вчителів-практиків. Зокрема, Ш.А. Амонашвілі вважає, що вчитель повинен бути освіченою, гуманною, творчою людиною, патріотом та інтернаціоналістом; але насамперед учитель повинен бути особистістю, мати авторитет, постійно працювати над собою, упроваджувати нові ідеї, бо "професія учителя не терпить шаблону". Для професійної діяльності вчителя важливо уміти розуміти всіх і кожного, радіти успіхам дітей, не допускати у спілкуванні з дітьми фальші, нещирості, грубості, нетерплячості, злості, розвивати в собі такі якості, як великодушність, доброта, чуйність, сердечність [7].

Н.С. Буланкіна у своєму дослідженні вживає поняття "педагогічний професіоналізм", тобто комплекс властивостей особистості, що забезпечують високий рівень педагогічної діяльності (гуманістичне спрямування, професійні знання й уміння, здібності й педагогічну техніку). На думку дослідниці, прагнення досягти рівня професіоналізму в діяльності вчителя неможливе без формування індивідуальної мовної стратегії, що "базується на вмінні використовувати в усій повноті свій мовний інтелект (насамперед, мовленнєві стратегії

поведінки) для конструктивного аналізу різних комунікативних тактик поведінки, а також для усвідомлення своєї індивідуальності, своєї неповторності й унікальності" [8: 52].

Власне бачення моделі сучасного вчителя пропонують С. Болсун, Е. Панасенко, Н. Остапенко, М. Якубовський та ін.

Потреба у формуванні ідеалу вчителя-ритора й підготовці його сьогодні у вищих навчальних закладах пояснюється багатьма причинами як суспільного, державного характеру, так і вузькопрофесійного. По-перше, тим, що "в українському суспільстві нині поширюється сучасний американський риторичний ідеал, чужий слов'янській культурі, зокрема українській, яка завжди мала міцні традиції успадкування еллінської античної культури" [9: 187], по-друге, українське суспільство не звільнилося й від тоталітарного риторичного ідеалу, по-третє, низьким загальним рівнем мовленнєвої культури в суспільстві, по-четверте, зразок мовлення й мовленнєвої поведінки педагога повинен забезпечити його вихованця і гарними знаннями, і вмінням поводитися в суспільстві; по-п'яте, нагальною потребою формування мовної особистості елітарного типу.

Значення поняття ідеалу пояснюється тим, що оцінка успішності й ефективності мовленнєвого спілкування, його "якості" відбувається на основі зіставлення реального спілкування й існуючого в цій культурі ідеального зразка – риторичного ідеалу.

Як бачимо, кожна епоха вносить свої корективи до ідеалу вчителя. Категорія ідеалу змінна, адже ті вимоги, що були актуальними навіть десять років тому, не відбивають повноти сучасних вимог. Можливо, цим і пояснюється відсутність такого поняття, як "ідеальний учитель" у "Педагогічній енциклопедії" (1968), "Українському педагогічному словнику" (автор – С. Гончаренко), "Словнику-довіднику з методики російської мови" (автор – М.Р. Львов), "Словнику-довіднику з української лінгводидактики" (за редакцією М.І. Пентилюк) та інших лексикографічних джерелах.

Аналіз праць, вивчення досвіду вчителів-практиків дає змогу нам визначити механізм створення моделі сучасного учителя:

1. В основі ідеалу має бути перелік характеристик, апробованих часом і виправданих досвідом.
2. Ідеал повинен формуватися в повній відповідності з вимогами української культурно-історичної традиції, адже духовний стрижень визначає національна ідея.
3. Ідеальний учитель (незалежно від фаху) повинен бути ідеальним оратором.
4. При створенні моделі ідеального вчителя необхідно враховувати зміни, що відбуваються в освітній сфері.
5. Невід'ємними елементами образу ідеального вчителя має бути його обізнаність з інноваційними технологіями й готовність до їх упровадження.
6. Щоб створена модель якомога повніше відповідала запитам галузі й суспільства, необхідно враховувати своєрідність самої спеціальності, професії; основні риси роботи, а також спеціальні якості та здібності, яких потребує фах.

Як свідчить аналіз, для визначення моделі ідеалу вчителя велике значення мають різноманітні спеціалізовані здібності. У процесі нашого дослідження керуємося висновками вчених про те, що природженими можуть бути лише анатомо-фізіологічні особливості, тобто задатки, що лежать в основі розвитку здібностей, самі ж здібності є результатом розвитку.

З'ясуємо, які здібності та якості необхідні педагогові для забезпечення ефективності його професійної діяльності. При цьому враховуємо концепцію педагогічної майстерності (Н.В. Кузьміна), характеристики професійної компетентності (А.К. Маркова), перелік конкретних професійно-особистісних якостей, необхідних гарному вчителю, (З.С. Смелкова), елементи педагогічної майстерності (Н.П. Волкова) тощо.

Серед педагогічних здібностей, які називають учені, – дидактичні, академічні, перцептивні, мовленнєві, організаторські, авторитарні, комунікативні, здібність до розподілу уваги одночасно між кількома видами діяльності тощо.

Оскільки завдання педагогічної діяльності вирішується безпосередньо в процесі спілкування, а вчитель покликаний бути комунікативним лідером, який управляє своєю та чужою комунікативно-мовленнєвою поведінкою в процесі педагогічного спілкування, то варто говорити насамперед про комунікативний аспект його іміджу. На думку дослідників, базовою складовою педагогічної компетентності повинна бути система ключових (соціальна, комунікативна, загальнокультурна, когнітивна) й загальних (мовна, мовленнєва, валеологічна, екологічна та ін.) компетенцій.

Проблема професійної компетентності вчителя є об'єктом дискусій психологів, педагогів, фізіологів, учителів-практиків тощо. Сьогодні немає єдиного підходу до визначення цього поняття, а в науковій літературі одночасно вживаються поняття "професійна компетенція" і "компетентність".

Учені одноставні в тому, що сучасному вчителю для реалізації успішної педагогічної діяльності необхідно оволодіти певними групами компетентностей. Однак називають різні групи компетентностей: компетентність у професійній сфері (спрямовану на викладацьку діяльність та спрямовану на самовдосконалення), компетентність у комунікативно-соціально-морально-етично-правовій сфері та компетентність в інформаційно-технологічній сфері (О.П. Ситник), комунікативну, інформаційну та регулятивну (В.М. Введенський), когнітивну (професійно-педагогічну ерудицію), психологічну (емоційну культуру і психологічну зіркість), комунікативну (культуру спілкування та педагогічний такт), риторичну (професійну культуру мовлення), професійно-технічну, професійно-інформаційну (моніторингову культуру) (В.В. Нестеров, А.С. Белкін) тощо.

В умовах модернізації освіти триває пошук парадигми навчання, що відповідала б новим умовам і світовим стандартам. Тому очевидною є необхідність створення науково-гуманістичної системи навчання, обов'язковим компонентом якої має бути мовленнєва культура, володіння основами успішної комунікації. Формування

комунікативно-риторичної компетенції спеціалістів для сфери підвищеної мовленнєвої відповідальності, тобто майбутньої еліти суспільства, необхідно вибудовувати концептуально й системно. Отже, серед багатьох названих підходів і уявлень про сучасного ідеального вчителя помітно виділяється ще одна грань – учитель як особистість риторична. Вищою формою вираження мовленнєвої (комунікативної) й риторичної особистостей буде їх реалізація згідно з вимогами, що пред'являються ідеальній мовленнєвій поведінці. Відповідно, вищою формою вираження мовленнєвої (комунікативної) особистості є мовленнєвий (комунікативний) ідеал, а риторичної – риторичний ідеал. Під мовленнєвим, чи комунікативним, ідеалом будемо розуміти ідеальний зразок мовленнєвої поведінки особистості, що склалася для інституційного типу дискурсу (педагогічний, медичний, політичний та ін.). Мовленнєвий ідеал є певним уявленням мовленнєвої особистості про те, чому вона повинна відповідати в суспільних оцінках і уявленнях. Велике значення для процесу підготовки сучасного вчителя мають, на наш погляд, античні риторичні традиції, давньоукраїнський ідеал мовленнєвої поведінки, кращі риторичні зразки публічних виступів педагогів, учених, духовенства, надбання сучасних риторичних шкіл тощо. Заслугує на увагу підхід А.К. Михальської до поняття риторичного ідеалу як ключового феномена з культурологічної точки зору, концептуальне бачення підготовки вчителя-оратора, представлене у працях Г.М. Сагач; змістове наповнення поняття "риторичний ідеал" у дослідженні М.С. Хлебникової, основні вимоги до промовців, розроблені українськими вченими (Л.І. Мацько, О.М. Мацько) тощо. Модель мовно-риторичної особистості вчителя ми розглядаємо не як певний шаблон, під який потрібно підганяти всіх, хто оволодіває цією спеціальністю, а як зразок, еталон, до якого потрібно прагнути. Необхідно зауважити, що модель спеціаліста повинна містити насамперед обов'язкові компоненти, тобто такі якості особистості, без яких не може відбутися спеціаліст. У складі такої моделі невід'ємним компонентом повинна бути професіограма оратора, тобто характеристика "професійних якостей, природних даних оратора, набір необхідних і достатніх якостей особистості, навичок, знань і умінь" [10: 348]. Риторичні знання і вміння, досконале володіння мовленнєвою стратегією і тактикою, уміння керувати комунікативним процесом і здійснювати бажаний вплив на учнівську аудиторію сприятимуть оптимізації й ефективності навчального процесу, посиленню пізнавального інтересу до будь-якої проблеми, значно полегшать процес адаптації молодого вчителя в колективі тощо. До уваги беремо також те, що у зв'язку з публічністю педагогічної професії учитель школи й викладач вищого навчального закладу є носіями і хранителями елітарної мовленнєвої культури, яка повинна бути зразком для учнів і мовленнєвим ідеалом у їх самостійній мовленнєворчій діяльності. Як свідчить аналіз багатовікового досвіду, на процес формування ідеалу сучасного вчителя впливають культурно-історичні традиції, педагогічний досвід, процеси реформування й модернізації освітньої галузі, запити суспільства. Таким чином, сучасний учитель повинен бути громадянином-патріотом, мовною особистістю елітарного типу, професіоналом, гарним оратором, інтелігентною сучасною людиною. Аналітики переконані, що ріст економічного й соціального благоустрою починається з реформ в освіті й упорядкуванні мовленнєвих комунікацій. У зв'язку з цим особливу актуальність у сфері вищої педагогічної освіти набуває питання риторичної компетентності майбутнього вчителя. Більш глибокого дослідження в руслі цієї проблеми потребує риторична культура вчителя, формування жанрово-стилістичних умінь та дослідження особливостей мовлення носія елітарної мовленнєвої культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Хрестоматія по історії зарубіжної педагогіки: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Сост. и авт. вводных статей А.И.Пискунов. – 2-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 1981. – 528 с.
2. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.): Хрестоматія / Упоряд.: Л.Д. Березівська та ін.. – К.: Науковий світ, 2003. – 418 с.
3. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5 томах. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 4. – 637 с.
4. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5 томах. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 2. – 670 с.
5. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс: Учебник для студентов пед. вузов: В 2 кн. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения. – 576 с.
6. Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття / Авт. кол.: В. Литвин (кер.), В. Андрущенко, С. Довгий та ін. – К.: Навчальна книга, 2003. – Книга 3: Модернізація освіти. – 943 с.
7. Амонашвили Ш.А. В школу – с шести лет // Педагогический поиск / Сост. И.Н. Баженова. – 3-е изд. – М.: Педагогика, 1990. – С. 9-58.
8. Буланкина Н.Е. Совершенствование языковой культуры учителя // Педагогика. – 2004. – № 4. – С. 51-55.
9. Мацько Л.І., Мацько О.М. Риторика: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 2003. – 311 с.
10. Сагач Г.М. Золотослів: Навчальний посібник для середніх і вищих начальних закладів. – К.: Райдуга, 1993. – 378 с.

Матеріал надійшов до редакції 05.04. 2007 р.

Голуб Н.Б. Ідеал сучасного вчителя: мовно-риторичний аспект.

В статті аналізується динаміка формування ідеалу вчителя, обґрунтована необхідність створення нової моделі. Автор акцентує увагу на важливості мовно-риторичного аспекту підготовки сучасного вчителя.

Holub N.B. Ideal of the modern teacher: language and rhetorical aspect.

The dynamics of forming teacher's ideal is analyzed in the article. The necessity of a new model creation is substantiated. The author makes accent on the importance of the language-rhetorical aspect of modern teacher training.